

ХАЛИЛОВ Шавкатжон,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
докторанти,
xalilovshavkatjon25@gmail.com

“ФАТВО” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ИСЛОМ ШАРИАТИДАГИ АҲАМИЯТИ

THE CONCEPT OF “FATWA” AND ITS IMPORTANCE IN ISLAMIC LAW

ПОНЯТИЕ “ФЕТВА” И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ

Аннотация. Фатво сўзи араб тилида “саволга жавоб бериш” маъносини англатади. Истилоҳда эса, сўраган кишига шаръий далил асосида ҳукм чиқаришга нисбатан ишлатилади. Биринчи фатво берувчи шахс Пайғамбар алайҳиссалом бўлганлар. У зотдан кейин саҳоба, тобеин, табаа тобеин ва кейинги давр мужтаҳид уламолар фатво бериш билан шуғулланиб, бугунги кунгача давом этиб келмоқда.

Калит сўзлар: фикҳ, фатво, қазо, тобеин, табаа тобеин, мужтаҳид, муфтий, ижтиҳод, истинбот.

Аннотация. Слово фетва по-арабски означает «ответить на вопрос». Этот термин используется как «издавать решение» спрашивающему человеку на основе критерий шариата. Первым, кто издал фетву, был Пророк (мир ему и благословение Аллаха). После него сподвижники, табиини, табаа табиини и ученые-муджтаҳиды более позднего периода издали фетвы и они действуют по сей день.

Ключевые слова: фикх, фетва, када, табиин, табаа табиин, муджтаҳид, муфти, иджтиҳад, истинбат.

Annotation. The word fatwa in Arabic means "answering a question". The term is used to judge a person on the basis of Shari'ah evidence. The first person to issue a fatwa was the Prophet (p.b.u.h). After him, the Sahabah, Tabeen, Tabaa Tabein and later mujtahid scholars issued fatwas and continue to this day.

Keywords: fiqh, fatwa, qadha, tabein, tabaa tabein, mujtahid, mufti, ijtiḥad, istinbat.

КИРИШ

Юртимиз истиқлол неъматига мушарраф бўлгач диний қадриятлар ва исломий

анъаналарга бўлган эътибор ҳам юксак аҳамият касб эта бошлади. Шу мақсад йўлида асл исломий мафкура ва тушунчалар, ота-боболар меросини тадқиқ қилиш масаласи долзарб мавзуга айланди. Зеро, Мовароуннаҳр ва Хуросон диёрларида азал-азалдан суннийлик йўналишининг ҳанафий мазҳаби доирасида амал қилиб келинган ва шу маслакка оид йирик фикҳий ва фатво асарлар ёзилган. Ҳозирги кунда эса, ана шу буюк меросни ўрганиш ёш авлод олдидаги масъулиятли вазифа саналади.

Инсоният яратилибдики, бу дунёдаги кундалиқ эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда хоҳ дунёвий ва хоҳ диний бўлсин турли-туман мақсадлари доирасида муаммоли вазиятларнинг ечимини ахтаришга ўз-ўзидан муҳтож бўлади. Аллоҳ таоло инсонни яратиб то унинг умри охирига қадар амалга оширадиган ишлари учун маълум шарт-шароитлар ва кўрсатмаларни ҳозирлаб қўйган. Зеро, ислом шариати ана шу кўрсатмаларни ўзида мужассам этган асосий мезон саналади. Мана шу мезон ўз доирасида Аллоҳнинг каломи, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам суннатлари, умматнинг ижмоси ва қиёсга суянган ҳолда инсонлар эҳтиёжиди юзага келаётган ҳар қандай замонга доир масалаларга ечим бериб келмоқда. Шунинг учун ҳам исломий фанлар категорияси доирасида мана шундай масалалар билан шуғулланувчи алоҳида фан ажралиб чиқди. У фикҳ фани бўлиб, турли масалалар ечими унга асосланадиган фатво соҳаси ҳам бевосита ушбу фанга чамбарчас боғлиқ саналади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Фикҳ илми барча исломий илмлар орасида қамрови кенг ва дақиқ илм саналади. Чунки, фикҳ илмини ўрганиш учун бир тарафдан Қуръон, улуғул Қуръон, ҳадис ва унга тегишли илмлар, саҳобаларнинг сўзлари, имомларнинг иршодлари, фуқаҳоларнинг ижтиҳодлари, жузъий (қисмга оид) ва фаръий (қўшимча) масалаларнинг нозик фарқларига, рожиҳ (кучли) ва маржуҳ (кучсиз) масалаларга кенг назар солиш, қолаверса, умматнинг воқеъликдаги заруриятларини идрок этиш, замоннинг ҳолатларини мукамал англаш ва диний масалалардаги ҳолатларнинг ўзгаришини уммат мижози ва дин руҳиятини мулоҳаза қилган ҳолда, татбиқ этмоқ учун пухта моҳирлик талаб этилади.

Бошқа бир жиҳатдан, фикҳ таҳорат ва назофатнинг жузъий масалаларидан тортиб,

ибодат, муомалот, муошарот, одоб-ахлоқ ҳамда ҳалол, ҳаром ва мубоҳға тегишли бўлган барча масалаларни ўз ичига олади.

Фикҳга моҳир бўлиш учун, умуман олганда, қолган барча исломий фанларга моҳир бўлиш талаб этилади. Чунки, ҳар асрнинг ҳар қандай масалаларига шаръий ечим бера олиш фақиҳнинг вазифаси саналади.

Зеро, фатвонинг кўлами фикҳга нисбатан янада зиёда ва кенгрокдир. Чунки, иймон, ақоид, тарих, Пайғамбар алайҳиссалом сийратлари, саҳоба-и киромлар сийрати, тасаввуф ва сулук, ахлоқ-одоб, ҳуқуқ, ибодат, муомалот, сиёсат, муошарот, олдинги ва янги масалаларнинг ечими; усулий ва фаръий масалаларнинг шарҳ ва татбиқлари ҳамда улардан бошқа барчаси фатвонинг остига кирувчи тармоқлар саналади.

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам замоналарида у зотнинг ўзлари инсон ва жинларга фатво берувчи муфтийси эдилар. У зот ваҳий воситасида Аллоҳ таоло тарафидан фатво берганлар. Шунга биноан, Набий алайҳиссалом берган фатволари, яъни ҳадиси шарифлар ислом динида ҳукм чиқаришда таянадиган иккинчи манба саналади. Бу борада Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади:

“Пайғамбар сизга нимани берса, ўшани олинглар ва нимадан қайтарса, ўшандан қайтинглар” (Ҳашр сураси, 7-оят)

“Бирор нарса ҳақида тортишиб қолсангиз,... уни Аллоҳга ва Пайғамбарга қайтаринг” (Нисо сураси, 59-оят)

Набий алайҳиссалом замоналарида у зотдан бошқа бирор кимса фатво бермаган. Лекин, у зот баъзан саҳоба-и киромларни узоқ ўлкаларга қози ёки муфтий қилиб юборганлар. Шунда ўша саҳобий фатво ва қазовий ҳукмлар чиқаришга ҳақли бўларди ҳамда инсонларга шариятга муносиб тарзда раҳнамолик қиларди. Чунончи, Пайғамбар алайҳиссалом Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳуни Яманга қози қилиб юбораётганларида у кишига Қуръон, ҳадис, қиёс, ижтиҳод воситасида воқеъликда юзага келган масалаларга ечим топишга ижозат берадилар.

Пайғамбар алайҳиссалом фатво воситасида мусулмонларнинг ҳар ишларида, яъни: ибодат, муомалот, ахлоқ-одоб ва бошқаларнинг барчасида ҳақиқий раҳнамолик қилдилар. Ҳар ишда Пайғамбар алайҳиссаломнинг фатво ва иршодлари мавжуд бўлиб, у зот мусулмонлар учун саодат йўлининг машғаласи саналдилар.

Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан сўнг фатво бериш вазифаси ва масъулиятини саҳоба-и

киромлар ўз зиммаларига олдилар ва муносиб тарзда уни адо этдилар. Улар орасида фатво берадиган даражадагилари 130 дан ортик бўлиб, уларнинг ичида аёллар ҳам бўлган. Ушбу 130 нафар саҳобийдан етти нафари энг кўп фатво берганлари саналади. Улар: Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Оиша бинти Абу Бакр, Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳумлардир.

Мазкур етти саҳобийдан ташқари яна бир қанча саҳобийлар ҳам фатво билан шуғулланганлар. Улар қуйидагилардир: Абу Бакр Сиддик, Умму Салама, Анас ибн Молик, Абу Саъид Худрий, Усмон ибн Аффон, Абу Ҳурайра, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Абу Мусо Ашъарий, Саъд ибн Абу Ваққос, Салмон Форсий, Жобир ибн Абдуллоҳ, Муоз ибн Жабал, Талха, Зубайр, Абдурроҳман ибн Авф, Имрон ибн Ҳусайн, Абу Бакра, Убода ибн Сомит, Муовия ибн Абу Суфён розияллоҳу анҳумлар.

Таълим, тарбия, фикҳ ва фатвонинг силсиласи саҳобалар (р.а.) давридан сўнг тўхтаб қолмаган. Балки, фатво ишининг масъулиятини уларнинг шогирдлари муносиб йўл билан адо этганлар ҳамда жидду жаҳд билан бу меросни муҳофаза этиб, келгуси авлодларга ўз ҳолича етказганлар.

Саҳобалар даврида ислом кўп ўлкаларга тарқалди. Тобеинлар турли ўлкаларда ислом динини ёйишга хизмат қилдилар. Кўплаб ислом дини тарқаган шаҳарларда шу каби зотлар истиқомат қилиб, инсонларга раҳнамолик қилдилар. Масалан, Мадина-и мунавварада Саид ибн Мусаййиб, Абу Салама ибн Абдурраҳмон ибн Авф, Урва ибн Зубайр, Убайдуллоҳ, Қосим ибн Муҳаммад, Сулаймон ибн Ясор, Хорижа ибн Зайд раҳимахуллоҳлар хизматда бўлганлар. Улар “Мадинанинг етти фақиҳи” деб ҳам аталдилар.

Баъзи уламолар Абу Салама ибн Абдурраҳмон ибн Авфнинг ўрнига Абу Бакр ибн Ҳорис ибн Ҳишомни қўядилар.

Маккаи мукаррамада Ато ибн Абу Рабоҳ, Али ибн Абу Талха, Абдуллоҳ ибн Журайж раҳимахуллоҳлар бу вазифага киришдилар. Куфада Иброҳим ибн Наҳайй ибн Сулаймон, Омир ибн Шураҳил, Алқама, Шаъбий, Саъид ва Мурра Ҳамадоний; Басрада Ҳасан Басрий; Яманда Товус ибн Кайсон; Шомда Макхул, Абу Идрис Ҳовланий, Шураҳбил ибн Самт, Абдуллоҳ ибн Абу Закарийе Ҳузаъий, Қобиса ибн Абу Зувайб Ҳузаъий, Абд ибн Умайя,

Сулаймон ибн Ҳабиб Маҳарибий, Ҳорис ибн Умайр Забидий, Холид ибн Маъдан, Абдуррахмон ибн Гунм Ашъарий, Жубайр ибн Нуфайр, Абдуррахмон ибн Жубайр ибн Нуфайр, Умар ибн Абдулазиз, Ражо ибн Ҳайва раҳимахуллоҳлар ҳам фатво ишига машғул бўлганлар. Уларнинг кўплаб фатволари “Муваддо”, “Сунан”, “Муснад” ва бошқа ҳадис тўпламларида мавжуддир [2:28-30].

Фатвонинг луғавий таърифи. Фатво лафзи “ф” ҳарфининг фатҳаси билан ёки “ф” ҳарфининг заммаси билан ҳам нақл қилинган. Лекин, “ф” нинг фатҳаси билан келиши саҳиҳдир. Фатвонинг луғавий маъноси бирор бир саволга жавоб беришдир. У савол хоҳ шариатга оид бўлсин, хоҳ оид бўлмасин фарқи йўқ. Унинг бу маъносига Қуръони каримдан қуйидаги ояти карималарни мисол келтириш мумкин:

“Эй аъёнлар, агар туш таъбирини қиладиган бўлсангиз, менга тушимнинг фатвосини беринг” (Юсуф сураси, 43-оят).

“Эй Юсуф, эй ростгўй зот, бизга еттита семиз сигирни ... таъбирини айт” (Юсуф сураси, 46-оят).

“Сиз билмоқчи бўлган иш битди” (Юсуф сураси, 41-оят).

“Эй аъёнлар! Менга бу ишимда фатво беринглар” (Намл сураси, 32-оят).

Юқорида зикр қилинган оятларда фатво лафзи бирор шаръий ҳукми билиш учун эмас, балки мутлоқ жавоб ҳосил қилиш учун ишлатилган.

Лекин, бошқа ўринларда фатво лафзи шаръий ҳукми маълум қилиш учун хосланади. Яъни, бирор шаръий масалага жавоб беришга “фатво” дейилди. Қуръони каримда ҳам фатво лафзи шу маънода истъомол қилинган. Жумладан:

“Сендан аёллар ҳақида фатво сўрарлар” (Нисо сураси, 127-оят).

“Сендан фатво сўрарлар. “Аллоҳ сизга калола ҳақида фатво берур”, деб айт” (Нисо сураси, 176-оят) [1]

Ҳадиси шарифларда ҳам фатво лафзи шаръий ҳукми маълум қилиш учун истъомол қилинган. Масалан:

أَجْرُكُمْ عَلَى الْفَتَا أَجْرُكُمْ عَلَى النَّارِ

“Фатвога журъатлироғингиз жаҳаннамга журъатлироғингиздир”.

إِثْمٌ مَا حَاكَ فِي صَدْرِكَ وَإِنْ أَفْتَاكَ النَّاسُ وَ أَفْتَوَكَ

“Туноҳ — бу инсонлар сенга фатво берсаларда, лекин қалбингни нохуш қилган нарсадир.

Имом Аҳмад ибн Ҳанбал қуйидаги лафз билан ривоят қиладилар: “Вобиса ибн Маъбад айтади: Мен Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келдим. Ваҳоланки мен савоб ва гуноҳ ҳақида сўрашни истамасдим, лекин у ҳақда сўрадим. У зот: “Савоб ва гуноҳ ҳақида сўраш учун келдингми?”, дедилар. Мен “Ҳа” деб жавоб бердим. Набий алайҳиссалом учта бармоқларини жамладилар ва менинг кўксимга ниқтаб, дедилар: “Нафсингга айтгин! Савоб- бу қалб ва нафсни хотиржам қиладиган ишдир. Гуноҳ эса, гарчи инсонлар сенга фатво берсаларда, қалбни нохуш қиладиган ва кўксингда иккиланиш пайдо қиладиган нарсадир.” Суфён Саврий “сенга фатво берсалар” деган лафзни нақл қилган. (Муснади имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Муснади Вобиса ибн Маъбад Асадий 5/268. 1754-ҳадис. Дору ихёут турс, Байрут [4:268].

Аллома Муновий айтади: “Фатво бериш масаланинг ҳукмини баён қилишдир”. Имом Замахшарий “Кашшоф” да шундай деган: “Фатво бирор ҳодиса ҳақида жавоб беришдир. Фатво сўзи عتف سؤزيدان истиора йўлига кўра олинган [6:300].

Фатвонинг истилоҳий маъноси. Фатво — бу шаръий далилларнинг тақозосига кўра бирор бир диний масала борасида бирор ҳолатга тушган кимса учун Аллоҳ таолонинг ҳукми ҳақида хабар беришдир. Аммо, фатво бериш умумий жиҳат эътиборидан бўлади. Мажбурлаш жиҳатидан эмас [5:16].

Фатво муқаддас ислом дини таълимотларини ёритишда муҳим омил вазифасини ўтовчи етакчи фанлар қаторидан ўрин эгаллайди. Фатво фани шаръий илмларнинг таянчи бўлган фикҳ фани билан чамбарчас боғлиқ ҳисобланиб, бирор масала юзасидан чиқариладиган фатво бевосита фикҳ ва унга доир манбаларга суянади. Фатво, унинг юзага келиши ҳақида қуйида батафсил тўхталиб ўтилади.

Муфтий деб, фатво берувчи кишига айтилади. Бир марта фатво берган кишини ҳам муфтий деб аташ мумкин бўлади. Лекин, шаръий урфда муфтий бундан кўра хосроқ маънога далолат қилади.

Сайрафий раҳимахуллоҳ айтади: “Муфтий — бу одамларнинг динларида бош бўлган, Қуръоннинг ом (умум) ва хосини, носих ва мансуҳини, шунингдек, суннат ва истинботни билган кишидир. Ким бу даражага етса, шундай номланади ва сўраган кишига фатво беришга ҳақлидир”.

Заркаший айтади: “Муфтий – бу шаръий ҳукмларнинг барчасини билган кишидир”.

Фатво бериш борасида Имом Нававий раҳимаҳуллох шундай фикрни айтган:

“Фатво бериш асли хатарли, лекин савоби улуғ ишдир. Чунки муфтий пайғамбарларнинг меросхўри, уммат ичида фарзи кифояни адо этгувчиси ҳисобланади. Аммо, фатво бериш хатога ҳам йўл қўйиш мумкин бўлган ўринлар сирасидандир. Шу туфайли уламолар: “Муфтий Аллоҳ таоло номидан ҳукм айтувчидир” – деганлар.

Фатво қазодан фарқланади. Қазо – бу даъвогарлар ўртасини ажрим қилишдир. Қазони ҳукм ҳам дейиш мумкин. Фатво шаръий ҳукмнинг хабарини бериш бўлса, қазо даъвогарлар ўртасида ҳукмни пайдо қилишдир. Фатво, савол сўрагувчи ёки ундан бошқа шахсларга мажбурият юкламайди, балки тўғри деб билса, амал қилади. Бўлмаса уни тарк қилиб, бошқа муфтийнинг фатвосини олади. Аммо, қозининг ҳукми мажбурий бўлади. Шундан келиб чиқиб даъвогарлардан бири бошқасини фақиҳлар фатвосига чақирса мажбурланмайди. Агар қозига чақирса, унда ижобат қилиш вожиб бўлади ва бунга мажбурланади. Чунки қози даъволарни қондириш ва тугатиш учун тайинланган шахс ҳисобланади.

“Дуррул-мухтор” китоби муаллифи айтади: “Муфтий диёнатан, яъни ишнинг ботинига фатво қилади ва фатво сўровчи ботинан унга мажбурдир. Қози эса, зохирга ҳукм қилади”. Ибн Обидин раҳимаҳуллох бунга шундай мисол келтиради: “Киши муфтийга: “Хотинимга ёлғондан хабар бериб: “Сен талоқсан”, дедим”, деса, муфтий талоқ тушмаганига фатво беради. Аммо, қози эса, талоқ бўлганига ҳукм қилади”.

Шунингдек, қозининг ҳукми жузъий ва хос бўлиб, маҳкум (ҳукм қилинган шахс) дан бошқасига тааллуқли бўлмайди. Фатво эса, сўрагувчига ҳам, бошқага ҳам тааллуқли умумий шариат ҳисобланади. Қози аниқ бир шахсга муайян ҳукмни чиқаради. Муфтий эса умумий, ҳаммага тааллуқли ҳукм фатвосини беради. Ким бундай қилган бўлса ҳукм шундай, ким бундай деган бўлса, ундай нарса лозим бўлади, деганга ўхшаш. Қазо сўзланадиган лафзлар билан бўлса, фатво ёзиш, қилиш ва ишора билан ҳам мумкиндир.

Фатво бериш фарзи кифоядир. Зеро, мусулмонларга динларида воқеъ бўладиган ҳукмларни баён қилиб берадиган киши бўлиши керак. Бу иш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Шунинг учун фатво бериш шу

ишга қодир кишиларгагина вожиб бўлади. У фарзи айн бўла олмайди. Чунки фатво учун жуда кўп илмга эга бўлиш керак. У ҳаммага юкланса одамларнинг вазифа ва манфаатлари қолиб кетади. Унинг фарзлигига Аллоҳ таолонинг:

“Эсланг (эй Муҳаммад), Аллоҳ Китоб берилган кимсалардан «Албатта у Китобни одамларга очик баён қилурсиз ва яширмайсиз!» — деб аҳд-паймон олган эди” (Оли-Имрон сураси, 187-оят), шунингдек, Пайғамбар (с.а.в.) нинг: “Ким бир илм ҳақида сўралса, кейин у уни беркитса, қиёмат куни оловдан бўлган юган билан юганланади”, деган мазмундаги ҳадислари далил бўлади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, илм ва салоҳиятсиз фатво бериш ёки учраган кишидан фатво сўраш ва унга эргашиб кетавериш адашувга олиб боради. Бу каби салбий оқибатларни келтириб чиқарувчи ихтилофларнинг олдини олиш биринчи навбатда мутахассисларнинг, қолаверса, барчанинг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Шунингдек, фатво соҳаси шаръий илмлар орасида ўта нозик ва дақиқликни талаб қилгани учун бу соҳани пухта эгаллаш ҳамда ҳозирги кунда омма инсонлар олдида юзага келаётган масалаларга муносиб ечим бериш устувор вазифалардан саналади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 6 жилдли. – Тошкент: Ҳилол нашр, 2006.
2. Мавлано муфтий Маҳмуд Ҳасан Гангухий. Фатавойи Маҳмудия. – Ж. I. – Карачи: Дорул ифто жомеа фаруқия.
3. Доримий. Сунани Доримий. Фатво боби. 20-боб. 157-ҳадис.
4. Муснади Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Муснади Вобиса ибн Маъбад Асадий 5/268. 1754-ҳадис. – Байрут: Дор ихёу-т-турос.
5. Ал-Мисбоҳ фи расми-л-муфтий ва маноҳижул-ифто. – Карачи: Мория академияси. – Б. 16.
6. Файзул Қодир алаал Жомии-с-сағир. 1/300.183-ҳадисга илова. Низори Мустафо Ал-Боз нашриёти.